

Teorija o psihološki reaktanci v neprostovoljnih interakcijah

Anže Mihelič

Namen prispevka:

Namen prispevka je opozoriti na psihološko reaktanco, kot eno izmed možnih pasti, ki izzove odpor udeležencev v (pred)kazenskem postopku in preprečuje učinkovito pridobivanje informacij. Ustrezen pristop k preiskovalnemu intervjuju je namreč ključnega pomena za uspešno pridobivanje relevantnih informacij, saj je voljno sodelovanje udeležencev v (pred)kazenskem postopku odločilnega pomena.

Metode:

Prispevek predstavlja teoretično-kvalitativni pristop k identifikaciji in opredelitvi problema skozi pregled strokovne in znanstvene literature.

Ugotovitve:

Teorija psihološke reaktance je od utemeljitve doživela precejšen razcvet in prepoznavnost. Skrb vzbujajoča je maloštevilnost (že skoraj odsotnost) raziskav na tako pomembnem področju, kot so (pred)kazenski postopki, kjer se pogosto odloča med svobodo in odvzemom prostosti, ponekod po svetu pa tudi med življenjem in smrtjo. Teorija psihološke reaktance se sicer uporablja v sodobnih zasliševalnih tehnikah, četudi v literaturi to (pre)pogosto ni eksplicitno poudarjeno.

Izvirnost/pomembnost prispevka:

Četudi teorija psihološke reaktance ni nova, področja, kjer je mogoče zaslediti njeno uporabo, pa nikakor niso maloštevilna (prav nasprotno!), v literaturi ni pogosto uporabljena. Pričujoči prispevek predstavlja opozorilo praktikom na še eno nezavedno čustveno reakcijo osumljencev, ki lahko otežuje ali celo onemogoča učinkovito pridobivanje ključnih informacij v (pred)kazenskem postopku.

UDK: 343.1:159.9

Ključne besede: psihološka reaktanca, odpor, zaslišanje, preiskovalni intervju, predkazenski postopek, neprostovoljne interakcije

A Theory of Psychological Reactance in Involuntary Interactions

Purpose:

Since the willing participation of the interviewee is crucial for obtaining relevant information, a proper approach to the investigation interview is of utmost importance. The purpose of the paper is to draw attention to the psychological reactance as one of the key factors evoking the resistance in willingness to participate of suspects (and other clients) in criminal procedures which can result in inefficient obtaining of relevant information.

Methods:

To identify and define the discussed problem, the paper presents a theoretical-qualitative literature review.

Findings:

The theory of psychological reactance has become very recognizable since its first proposal and is used in many research areas. Surprisingly, literature on crime investigation is very scarce with its attention to psychological reactance in investigative interviews. It is not often explicitly emphasized in existing literature, yet it is still used in modern interrogation techniques, although it is not always identified as such. Additional literature could prompt theoreticians and practitioners to implement this theory and its specific properties to their work in order to achieve better results in obtaining valuable and relevant information in criminal procedures.

Originality/Value:

Without proper attention, psychological reactance can obstruct or even block effective obtaining of relevant information in criminal procedures. This paper presents an important insight into the unconscious emotional reaction of resistance which can be evoked in working with suspects (or other clients in an involuntary interactions).

UDC: 343.1:159.9**Keywords:** psychological reactance, resistance, interrogation, investigative interview, criminal procedure, involuntary interactions

1 UVOD

Pričujoči temi kljub pomembnosti in vseprisotnosti pojava v slovenskem prostoru ni namenjena zadostna pozornost. Teorija psihološke reaktance je bila v slovenski literaturi obravnavana v kontekstu socialnega dela (Pegam, 2009; Pungersič, 2012; Šugman Bohic, 2008), informacijske varnosti (Mihelič in Vrhovec, 2017) in preiskovalne psihologije (Areh, 2016). Na slednjem področju je bilo napisano tudi magistrsko delo (Zupanec, 2017). Literature o psihološki reaktanci na drugih področjih skorajda ni mogoče zaslediti (Mihelič in Vrhovec, 2018). Obravnavani temi so se tudi tuji avtorji začeli obsežneje posvečati šele konec osemdesetih in začetku devetdesetih let, ko so bile objavljene nekatere temeljne raziskave s tega področja (npr. Brehm, 1981; Brehm in Brehm, 1981; Dowd, Milne in Wise, 1991; Dowd, Wallbrown, Sanders in Yesenosky, 1994; Mikulincer, 1988). V tem prispevku psihološko reaktanco vsebinsko postavljamo v okvir neprostovoljnih interakcij, kamor bi lahko uvrstili tudi interakcije med delavci represivnih organov in strankami v (pred)kazenskem postopku.

Pojem neprostovoljne interakcije postavljamo na temeljih pojma neprostovoljne transakcije, katere definicijo postavlja Rooney (2009) s tem, ko piše, da je neprostovoljna transakcija dinamična izmenjava virov in storitev med uporabnikom, strokovnim delavcem ter organizacijo, kar pomeni, da imata tako uporabnik kot tudi organizacija *skupen cilj*, četudi se interesi strokovnega delavca

in uporabnika pogosto razlikujejo. Uporabnik v ta odnos pogosto ne vstopa samoiniciativno, temveč je vanj prisiljen na podlagi splošnega ali posamičnega pravnega akta, ali neformalnega pritiska, ki ga prejema s strani nadrejenih v delovnem okolju. Navadno je v takšnem odnosu prisotno neravnovesje moči, čemur se neprostopoljni uporabniki navadno želijo izogniti. Gre za takšno transakcijo virov, ki povzroči medsebojno odvisnost obeh strani delovnega odnosa. Transakcija je dinamičen proces, ker lahko tako uporabnik kot strokovni delavec skozi čas postaneta bolj ali manj prostopoljna (Rooney, 2009). Postavljena opredelitev predstavlja okvir neprostopoljne transakcije v kontekstu socialnega dela, ki pa se od (pred)kazenskega postopka razlikuje v bistvenem elementu – *odsotnosti skupnega cilja*. Odnosov v takšnih postopkih navadno ne zaznamujejo skupni cilji, prav tako ne moremo govoriti o izmenjavi (transakciji) virov v povezavi z medsebojno odvisnostjo, kot to predlaga prej omenjena opredelitev. Zato bi bilo v primeru (pred)kazenskih postopkov smiselno uporabiti drugačno poimenovanje stikov med strokovnimi delavci in strankami v postopku (ki so prav tako pogosto neprostopoljni). V teh postopkih ne gre pričakovati, da bi stiki čez čas postali prostopoljni in bi si jih stranka v postopku želela. V pričujočem prispevku zato uporabljamo (do sedaj sicer neuporabljen) termin *neprostopoljna interakcija*, ki bolje predstavlja odnose med strokovnimi delavci in strankami v (pred)kazenskih postopkih.

2 SPLOŠNO O TEORIJI PSIHOLOŠKE REAKTANCE

Teorija psihološke reaktance, ki je bila v slovenščino prevedena tudi kot teorija reakcije nasprotovanja (Šugman Bohic, 2008) in psihološki upor (Zupanec, 2017), je bila osnovana v monografiji *A theory of psychological reactance* (Brehm, 1966). O psihološki reaktanci govorimo, ko posameznik oblikuje določeno obliko (navadno) nezavedne reakcije nasprotovanja, kot odgovor zaznanemu omejevanju svobode. Teorija temelji na predpostavki, da vsakdo upravlja svobodo lastnega vedenja v vsakršnem trenutku. Ko je katera koli od zaznanih in vrednotenih svobod ogrožena ali onemogočena, posameznik nezavedno oblikuje reakcijo nasprotovanja, imenovano *psihološka reaktanca* (Miron in Brehm, 2006). Ta se pogosto oblikuje na način enega ali več različnih neposrednih ali posrednih vzorcev odgovorov z namenom vzpostavljanja stanja, v katerem se posameznik počuti udobno, pogosto s poskusi povračanja ogrožene ali odvzete svobode v izhodiščno stanje (Šugman Bohic, 2008). V dani situaciji seveda ni nujno, da se povzročitelj omejevanja svobod tega zaveda, pomembno je, da dejanje kot tako dojema tisti, ki je omejevanju svobode podvržen, to svobodo prepozna in jo vrednoti. Prevoda, ki ju predlagata Šugman-Bohinčeva (2008) in Zupančeva (2017), se tako zdita preširoka, saj moramo nasprotovanje, kot ga opisuje Brehm (1966), ločevati od nasprotovanja oz. upora v najširšem smislu.

Psihološka reaktanca je nezavedni čustveni odziv posameznika, ki se pojavi kot kljubovanje ogrožanju ali omejevanju posameznih svobod posameznika, ko je ta izpostavljen neprostopoljnim situacijam, ki lahko vključujejo posamezna dejanja ali celotne interakcije (Mihelič in Vrhovec, 2018; Rooney, 2009). Kot odziv se lahko oblikujejo vedenja, zavzemanje stališč ali zgolj čustvena stanja, s katerimi skuša

prizadeti posameznik svojo svobodo ohraniti ali jo povrniti v izhodiščno stanje. Posameznik, ki je izpostavljen omejevanju posameznih svobod, lahko razvije ali okrepi (1) *nasprotna stališča* in izkazuje odpor ob nadaljnjem prepričevanju (Miron in Brehm, 2006) ali pa sproži (2) *vedenje*, s katerim nasprotuje zahtevam ali pričakovanjem (Areh, 2016; Buller, Borland in Burgoon, 1998).

Posamezniki, ki čutijo omejevanje ali odvzemanje svobode, se lahko na nastalo situacijo odzovejo različno in oblikujejo več različnih vzorcev odzivov (Mihelič in Vrhovec, 2018). V nadaljevanju predstavljamo vzorce, kot jih deli Rooney (2009), in jih ilustriramo s primerom:

- *poskus neposredne povrnitve svobode v izhodiščno stanje*, kjer gre za poseganje po neposrednih sredstvih za povračanje ogroženih ali izgubljenih svobod brez oziranja na posledice; primer: »Za nobeno ceno ne bom prenehal kaditi!«; posameznik ne želi prenehati s kajenjem, četudi bi zaradi tega razpadla partnerska zveza;
- *poskus posredne povrnitve svobode – iskanje »luknje« v pravilu oz. zahtevi* – v tem primeru posameznik spoštuje tehnična pravila, vendar jih vsebinsko spodkopava; takšno vedenje je pogosto označeno kot pasivno-agresivno; primer: posameznik na zahtevo partnerja sicer preneha s kajenjem, a namenoma ustvarja druge težave v partnerski zvezi;
- *poskus zmanjševanja oblikovanja protireakcije z opazovanjem ali spodbujanjem drugih, naj si znova pridobijo pravico* – oblikovanje psihološke reaktance se zmanjšuje z opazovanjem drugih posameznikov v procesu povračanja njihovih svobod ali s poskusi spodbujanja drugih, da bi izvajali prepovedana ali nezaželena vedenja; primer: eden od partnerjev drugega spodbuja k nespoštovanju dogovora o prenehanju kajenja, da bi si s tem nazaj pridobil pravico do kajenja;
- *prepovedano vedenje postaja vse višje vrednoteno*, pri tem gre za situacijo, ko je posamezniku posredno ali neposredno prepovedano izražanje reaktance, se njegova želja po prepovedanem vedenju še poveča; primer: posamezniku, ki je v procesu odvajanja zasvojenosti od cigaret, se želja po kajenju poveča;
- *sovražnost ali agresivnost do vira groženj* – psihološko reaktanco lahko posameznik izrazi s sovražnim ali agresivnim vedenjem do vira ogrožanja, tudi tedaj ko za uspešno povrnitev svobode v izhodiščno stanje obstaja le majhna verjetnost. Raziskave (npr. Graca, Calheiros in Barata, 2013; Wium, Aarø in Hetland, 2009) nakažejo, da so k tovrstnim odzivom najbolj nagnjeni adolescenti.

Opredelitev psihološke reaktance je možno razlagati kot obliko preokvirjene definicije odpora, saj se navedene oblike odzivov na omejevanje svobode na prvi pogled zdijo znane in spominjajo na odpor v slabšalnem smislu. Kljub temu gre v primeru psihološke reaktance opredelitev preko tega preokvirjenega pogleda in tako ustvarja novo osnovo teoretičnim in empiričnim raziskavam, ki lahko pripomorejo k napovedovanju psihološke reaktance in ugotovitvam, kako jo je mogoče ublažiti (Rooney, 2009).

3 POJAVNOST IN MOČ

Glede na do zdaj zapisano bi lahko razumeli, da se psihološka reaktanca pojavlja ob vsakem omejevanju svobode, vendar pa se vsekakor razlikuje po intenzivnosti odziva (Dowd et al., 1991; Goldsmith, Clark in Lafferty, 2005; Hong in Page, 1989) in odpora, ki ga reaktanca sproži. Rooney (2009) piše o prvih mislih in odzivih študentov ob predstavljeni situaciji, ki jim omejuje njihovo svobodo. Kot najpogostejše odzive navaja: »Zakaj jaz?«, »Komu se lahko pritožim?«, »To ni pošteno!«. Kot pogosta občutja ob omejevanju svobode, avtorji navajajo jezo (Brown, Finney in France, 2010; Dowd et al., 1991; Hong in Page, 1989; Hong, Giannakopoulos, Laing in Williams, 1994)1989, nemoč, uničenost, razočaranje, maščevalnost, zmedenost (Rooney, 2009), depresijo (Hong et al., 1994) in konformizem (Goldsmith et al., 2005), če naštejemo le nekatere.

Psihološka reaktanca je najprej pogojena z razumevanjem posameznika, da določeno svobodo ima in lahko z njo prosto razpolaga. Reaktančno se lahko tako posameznik odzove le v primeru ogrožanja tiste svobode, ki se je posameznik zaveda in jo hkrati vrednoti (Mihelič in Vrhovec, 2018), pri čemer med močjo vrednotenja posamezne svobode in reaktančnim odzivom obstaja pozitivna korelacija – višje, kot je določena svoboda vrednotena, močnejši bo reaktančni odziv (Dowd et al., 1994; Miron in Brehm, 2006). Podobno bo psihološka reaktanca intenzivnejša s stopnjevanjem pomembnosti ali edinstvenosti ogrožene svobode za zadovoljevanje posameznikovih potreb. Če je mogoče tovrstne svobode ohraniti s še razpoložljivimi sredstvi, potem takšne svobode nimajo izjemne vrednosti in so zato reaktanca manj izrazita (Rooney, 2009).

Reaktančni odziv je lahko povezan tudi s številom preostalih svobod. Če oseba razpolaga z redkimi preostalimi svobodami, bo reaktanca pri njihovem ogrožanju močnejša (Miron in Brehm, 2006). Reaktanca se namreč pojavlja v razmerju med ogroženimi in že izključenimi svobodami. Nižje, kot je število izbir, bolj to posameznik dojema kot omejevanje njegove svobode izbiranja, močnejša bo reakcija nasprotovanja. Prav tako bo reaktanca močnejša, če bo oseba čutila implicirano grožnjo tudi drugim svobodam oz. pravicam, poleg tistih, ki so ogrožene neposredno. Kot primer bi lahko navedli strah po izgubi skrbništva nad otrokom, zaradi (primarnega) odvzema prostosti (Rooney, 2009).

Kot smo ugotovili, je psihološka reaktanca čustveni odziv posameznika na notranje ali zunanje omejevanje posameznikove svobode, ki se lahko kaže v *vedenju* posameznika ali pa le v njegovem *spremenjenem čustvenem stanju* (Areh, 2016; Hong et al., 1994). Gre za navzven pogosto (ne pa vedno) nevidno reakcijo posameznika na omejevanje njegove svobode. Rooney (2009) kot najpogostejše reaktančne odzive na zahteve navaja: »Četudi sem sabotiral zahtevo, sem opravil, kar je bilo pričakovano.«, »Naredil sem le toliko, kolikor je bilo minimalno treba.«, »Sprva sem se (verbalno) upiral, vendar na koncu kljub vsemu opravil, kar je bilo zahtevano.«, »Naredil sem ravno toliko, da je bilo dovolj.«, »Pasivno sem sledil navodilom, ne da bi s kom delil svoja resnična občutja.«, »Stalno sem se pritoževal.«, »Govoril sem še z ostalimi in jih skušal prepričati o skupnem uporu.«, »Naredil sem, kar sem jaz hotel, vendar v okvirih, ki so mi jih oni postavili.«, »Svojo jezo sem stresel nad nekom, ki je bil izven te situacije.« in »Zahtevanega nisem hotel narediti in sprejel posledice.«.

Z zapisanega je mogoče razbrati mnogo negativnih misli, občutij in neiskrenih pristankov na pričakovanja, povezana s situacijami in postopki, kjer je prisotna oseba, ki predstavlja avtoriteto. Najsi bo to v delovnem razmerju, neprostovoljnih transakcijah pri socialnem delu ali neprostovoljnih interakcijah v (pred)kazenskih postopkih. Kljub prisotnosti psihološke reaktance večina posameznikov sledi navodilom in pričakovanjem avtoritete, četudi morebiti na začetku tega niso želeli. Psihološka reaktanca je namreč prisotna v vsakem posamezniku (Rooney, 2009), vendar ima svoje omejitve, saj v smislu izražanja reaktance v vedenju seže le do točke uklona, vedènja po splošnih prepričanjih družbeno sprejemljivega, konformnosti (Bernheim, 1994; Brehm in Brehm, 1981; Cialdini in Goldstein, 2004; Miron in Brehm, 2006), pri čemer osebe, ki so bolj nagnjene k reaktančnemu vedenju, pogosto izkazujejo nižjo stopnjo konformnosti (Goldsmith et al., 2005). To domnevno nakazuje na ugotovitve, da navodila avtoritarno nastopajočih oseb ljudje zaznavajo kot zavezujoča (Boss, Kirsch, Angermeier, Shingler in Boss, 2009).

V povezavi z odsotnostjo reaktančnega odziva velja izpostaviti ločevanje med štirimi različnimi stopnjami zaznane zahtevnosti ohranjanja ogrožene svobode (Miron in Brehm, 2006), ki nakazujejo na sorazmerno rast med vloženo energijo in težavnostjo ohranjanja svobode, vse do točke, ko kakršno koli (še tako motivirano) vedenje ne bi zadostovalo za ohranitev ogrožene svobode (Mikulincer, 1988). *Neznana zahtevnost*: če oseba ne ve, kako zahtevno bo ohranjanje ogrožene svobode, bo v ohranjanje vložila toliko energije, kakor visoko je ta svoboda vrednotena. *Nizka zahtevnost*: če oseba predvideva, da je mogoče ogroženo svobodo ohraniti z lahkoto, bo doživela reaktanca manj intenzivna, vloženi trud za doseg cilja pa bo proporcionalen z zaznano težavnostjo ohranitve ogrožene svobode. S stopnjevanjem zaznane težavnosti zaščite svobode se stopnjuje tudi motivacija za njeno ohranjanje. *Srednja zahtevnost*: najvišja stopnja omenjene motivacije je dosežena, ko oseba zazna srednjo težavnostno stopnjo za ohranitev ogrožene svobode, kar posamezniku omogoča energijo za zavzemanje stanja ohranjanja svobode. *Visoka zahtevnost*: ko oseba spozna, da je svobodo nemogoče ohraniti, reaktančna motivacija pade na najnižjo stopnjo (Miron in Brehm, 2006).

Na tem mestu velja omeniti priučeno nezavzemanje reaktančnega odzivanja. Pogosti ponavljajoči se neuspešni poskusi pridobivanja svobode lahko namreč privedejo do začasne depresije, stanja, ki ga imenujemo *priučena nemoč* (angl. *learned helplessness*) (Seligman, 1975). Pojav temelji na prepričanju, da posameznik nekaterih dogodkov ne more nadzorovati, na kar sklepa na podlagi preteklih izkušenj, ki so ga pripeljale do prepričanja, da v določenih situacijah še tako veliki napor vedno vodijo k neuspehu. Naučena nemoč povzroči primanjkljaj na motivacijskem, čustvenem in spoznavnem nivoju (Woolfolk, 2002). Oseba se tako priuči opuščati reakcijo v situacijah, kjer izida ne more nadzorovati v svojo korist (Sugman Bohic, 2008).

4 PSIHOLOŠKA REAKTANCA KOT INDIVIDUALNA SPREMENLJIVKA

Poznavanje dejavnikov, ki pogojujejo reaktanco in njeno moč, lahko pripomore k razumevanju protireakcij v neprostovoljnih interakcijah in predvidevanju ali se bo oseba v postopku odzvala reaktančno ter kako močna bo reaktanca v posameznem primeru. Na tem mestu je treba poudariti tudi obstoj individualnih

razlik, ki vplivajo na pojavnost in moč reaktance. Čeprav teorija psihološke reaktance izhaja iz socialne psihologije, ki ne izpostavlja individualnih razlikovanj (Brown et al., 2010)1989, obstajajo raziskave, ki reaktanco predstavljajo kot individualno spremenljivko (Brehm in Brehm, 1981; Dowd et al., 1991). Teorija psihološke reaktance se je tako razvila in razširila konceptualizacijo reaktance na odzive posameznikov, neodvisno od situacijskih spremenljivk (Dowd et al., 1991). Povedano drugače, posamezniki se med seboj razlikujejo v tem, kako močno so podvrženi reaktančnemu vedenju oz. kako zelo so »reaktančni« (Brown et al., 2010)1989.

V namen ugotavljanja (moči) psihološke reaktance so bile v preteklosti oblikovane različne metode. Med vidnejše lahko naštejemo vprašalnik za merjenje psihološke reaktance *Fragebogen zur Messung der psychologischen Reaktanz* (Merz, 1983), terapevtsko lestvico reaktance *Therapeutic Reactance Scale* (Dowd et al., 1991) in Hongovo lestvico psihološke reaktance *Hong Psychological Reactance Scale* (Hong in Page, 1989). Merzov vprašalnik za merjenje reaktance je bil večkrat evalviran z ugotovitvami o njegovi nezanesljivosti, vsled tega pa naj se ne bi uporabljal (Donnell, Thomas in Buboltz, 2001). Dowdova in Hongova lestvica sta bili tako ustvarjeni kot odgovor na pomanjkljivosti in nezanesljivost Merzovega vprašalnika, pri čemer je bil Dowdov pristop ugotavljanja reaktance usmerjen v populacijo ljudi, ki so bili vključeni v terapije, Hongov pa je bil usmerjen v širšo populacijo, psihometrične značilnosti tega pristopa so bile uporabljene tudi v številnih kasnejših raziskavah (Brown et al., 2010).

S pomočjo lestvic za ugotavljanje in merjenje reaktance so bile opravljene številne raziskave, s katerimi so avtorji ugotavljali različne značilnosti oseb in skupin ter njihove povezave z močjo reaktančnega odziva. Kot primere lahko naštejemo raziskave dejavnikov glede na etnično pripadnost (Seemann, Buboltz, Jenkins, Soper in Woller, 2004; Woller, Buboltz in Loveland, 2007), spol (Hong et al., 1994; Kray, Thompson in Galinsky, 2001; Middleton, Buboltz in Sapon, 2014; Seemann et al., 2004), starost (Hong et al., 1994; Woller et al., 2007) in čustveno inteligenco (Middleton et al., 2014). V nadaljevanju na kratko predstavljamo povezave med psihološko reaktanco in ostalimi omenjenimi spremenljivkami. Pri ugotavljanju katere koli osebne lastnosti ali okoliščine velja opozoriti na različne pristope k merjenju moči reaktančnih odzivov in uporabo vprašalnikov z različnimi psihometričnimi lastnostmi.

4.1 Reaktanca in spol

Raziskave pogosto kažejo na statistično značilne razlike v moči reaktančnega odzivanja med spoloma (Middleton et al., 2014; Seemann et al., 2004; Woller et al., 2007), pri čemer se moški odzivajo reaktančno intenzivneje kakor ženske, čeprav to ne izključuje izjem, predvsem ugotovitev s konca prejšnjega stoletja (Hong, 1990; Hong in Langovski, 1994; Hong et al., 1994), kjer avtorji razlik niso zaznali. Psihološka reaktanca, ki je značilna za en spol, se lahko oblikuje tudi zaradi stereotipov v družbi. Za primer lahko navedemo stereotipno zaznavanje razlikovanja med spoloma v uspešnosti pri pogajanjih (Kray et al., 2001). Gre za pojav, ki ga imenujemo stereotipska reaktanca (angl. *stereotype reactance*) (Kray et

al., 2001). Primeroma se ženske lahko odzovejo reaktančno močnejše v situacijah, ko občutijo, da je njihov spol razlog za očitno nepravilnost oziroma so zaradi spola nižje vrednotene. Takšne zaznave lahko sprožijo psihološke reakcije, zaradi katerih so lahko uspešnejše pri poslovnih pogajanjih.

Razlike med spoloma so vidne tudi v povezavi s čustveno inteligenco. Rezultati raziskave (Middleton et al., 2014) nakazujejo, da tisti moški, ki so manj podvrženi reaktančnemu vedenju, segajo bistveno višje na lestvici čustvene inteligence, imajo močnejši samonadzor in so bolj čustveni. Drugače je pri ženskah. Raziskava pri ženskah ne nakazuje na kakršno koli povezavo med reaktančnim vedenjem in čustveno inteligenco. Povezava med čustveno inteligenco in reaktančnostjo je tako najverjetneje odvisna od spola, vendar pa velja poudariti, da je omenjena raziskava na tem področju edinstvena in do tega trenutka še ni ponovljena, s tem pa rezultati še niso bili izzvani.

4.2 Reaktanca in etnična pripadnost

Posebna pozornost je pogosto namenjena povezavi med močjo psihološke reaktance in etnično pripadnostjo posameznikov tudi zato, ker se pripadniki manjšin ali katerih koli zatiranih skupin pogosto pojavljajo v neprosto voljnih interakcijah (Rooney, 2009). Raziskave ugotavljanja obstoja razlik so v zadnjih letih presegle zgolj klasične primerjave med predstavniki kavkazijske in afroameriške rase (Woller et al., 2007) in se tako razširile tudi na primerjave z ameriškimi domorodci, Latinoameričani in Azijci (Fraga, Atkinson in Wampold, 2004; Hardin in Leong, 2005). Rezultati omenjenih raziskav enotno kažejo na močnejše reaktančno vedenje priseljencev (Azijci, Afroameričani, Latinoameričani) in njihovih potomcev, kot ga kažejo evropski priseljenci, Američani kavkazijske rase in domorodni Američani. Pojasnilo za takšne rezultate je mogoče iskati v ugotovitvah, da so pripadniki manjšin pogosto žrtve diskriminacije v najrazličnejših okoljih (Booth, Leigh in Varganova, 2012; Study on discrimination against ethnic minorities, 2014), kar lahko predstavlja temelje za močnejše zaznavanje ogroženih posameznikovih svobod (Woller et al., 2007). Morebiti je z družbenimi spremembami v smeri raznovrstnosti in egalitarizma pričakovati višjo sprejetost manjšin in s tem šibkejšo lastno zaznavanje groženj njihovim svobodom.

4.3 Reaktanca in starost

Raziskave (npr. Hong et al., 1994; Woller et al., 2007) nakazujejo tudi na pomembne razlike v reaktančnem vedenju med posamezniki različne starosti. Woller et al. (2007) ugotavljajo, da je glede na starostne skupine moč reaktance krivočrtna: mlajša (18 do 34 let) in starejša starostna skupina (55 let in več) kažeta močno reaktančno vedenje, medtem ko vmesna starostna skupina (35 do 54 let) nakazuje na manj izrazito psihološko reaktanco. Obratno sorazmerje med starostjo in močjo reaktančnega odzivanja v starosti od 18 do 40 let navajajo tudi Hong et al. (1994), pri čemer je treba opozoriti, da je bila omenjena raziskava omejena na posameznike v starosti do 40 let.

Kot zanimivost velja omeniti ugotovitve raziskave (Dowd et al., 1994), ki povezuje visoko reaktančne posameznike s psihopatsko (nizka socializacija, nizka odgovornost, nizek samonadzor) in narcistično (visoko vrednotenje samega sebe, nizka toleranca) osebnostno motnjo.

5 TEORIJA PSIHOLOŠKE REAKTANCE V (PRED)KAZENSKIH POSTOPKIH

Sodelovanje v policijskih postopkih je stresno za vsakogar, najbolj pa je stres okrepljen med zbiranjem obvestil od osumljencev, pogosto imenovano tudi *zaslišanje*, četudi je po slovenski zakonodaji zaslišanje le tisto zbiranje obvestil, pri katerem je prisoten osumljenčev zagovornik in sledi točno določenim pravilom (Zakon o kazenskem postopku, 2012). V pričujočem prispevku se bomo zaradi tega izognili temu poimenovanju in zbiranje obvestil od osumljencev nekoliko manj formalno in širše imenovali *preiskovalni intervju* (Areh, 2012).

Zbiranje obvestil od osumljenca navadno pomeni omejevanje njegove svobode (v najširšem pomenu besede), ko pa omejevanje svobode prenesemo v kontekst teorije psihološke reaktance, pa besedni zvezi dodamo popolnoma nove razsežnosti. Osrednji namen preiskovalnega intervjuja je iskanje resnice (Inbau, Reid, Buckley in Jayne, 2013), zbiranje uporabnih informacij, etično in na pravno dopusten način. Osumljenci pogosto ne želijo sodelovati in podajati informacij, pomembnih za razrešitev zadeve. Njihove izjave so pogosto zavajajoče in izmikajoče, splošno vedenje pa je navadno obrambne narave. V takšnih primerih policisti posegajo po metodah in tehnikah, s katerimi želijo doseči osumljenčevo sodelovanje, da bi pridobili točnejši vpogled v dejansko stanje (Gudjonsson, 2003). Prav te metode, ki so skozi zgodovino sicer doživele precejšen, a počasen napredek (Areh, 2016), in želja po pridobivanju dokazov, neredko tudi priznanja (Gudjonsson, 2003; Inbau et al., 2013; Kassin et al., 2010), preiskovalnemu intervjuju pogosto dajejo poseben značaj. Gre za interakcijo, ki ima navadno obtožujoč značaj, pogosto pa je prisotno tudi aktivno prepričevanje (kar izhaja iz prepričanja o krivdi osumljenca) na poti do resnice (Kassin et al., 2010). Najrazličnejše tehnike pridobivanja informacij pa lahko pogosto privedejo do nezaželenih razpletov in posledic, med katere Gudjonsson (2003) šteje: lažna priznanja zaradi uporabe prisile, nedopustna priznanja, posttravmatsko stresno motnjo zaradi tehnik zasliševanja, spodkopavanje zaupanja javnosti in bumerang učinek. Gudjonsson (2003) te pojave pojasnjuje s teorijo psihološke reaktance in posebej poudarja situacije, ko policisti med svojim delom izvajajo preveč pritiska. Preiskovalni intervjuji tako zadenejo reaktanco v njene korenine – kakršni koli poskusi prepričevanja navadno pomenijo omejevanje svobode, najsi bo to vpliv na vedenje, izražanje ali pa zgolj ogroža njihova prepričanja (Ridley, Gabbert in La Roy, 2013), kar se pogosto odrazi v odporu, samoobrambni drži in nepripravljenosti na sodelovanje (Areh, 2016; Gudjonsson, 2003; Inbau et al., 2013).

Pravilen pristop in izogibanje izvajanju psihičnih pritiskov na osumljence je še posebej pomembno v situacijah, ko policisti vodijo preiskovalni intervju z osebo, ki še ni odločena, ali bo govorila resnico ali ne. Pri tem je pomembna

ugotovitev raziskave, ki kaže, da približno polovica osumlencev pred intervjujem s preiskovalci ni odločena, ali bo dejanje priznala ali ne (Kebbell, Hurren, Mazerolle in Makkai, 2006). Le 4 % osumlencev pa spremenijo svojo primarno odločitev iz zanikanja v priznanje (Baldwin, 1993). Tako je pravilen pristop za uspešno pridobivanje relevantnih informacij ključnega pomena, saj je od tega odvisna odločitev osumlencev, ali bodo sodelovali ali ne (Kebbell et al., 2006).

Za zmanjševanje psihološke reaktance med preiskovalnimi intervjuji je tako izgradnja odnosa med osumlencem in preiskovalcem (v stroki s tujko imenovano tudi *rapport*) pomemben, in v sodobnih pristopih preiskovalnih intervjujev, kot je npr. PEACE, nepogrešljiv element (Abbe in Brandon, 2013; Areh, 2012, 2016; Gudjonsson, 2003). Prav tako ga FBI predstavlja kot temelj za vsakršno zasliševanje (Caproni v Abbe in Brandon, 2013). Za doseg sodelovanja je tako treba zagotoviti zmanjšanje reaktance: zgraditi odnos med preiskovalcem in osumlencem, nastopati spoštljivo, verodostojno, osumlencem pa omogočiti izbiro stališč (Areh, 2016).

Na tem mestu velja poudariti tudi druge načine zmanjševanja psihološke reaktance v neprostovoljnih interakcijah, ki jih predlaga Rooney (2009):

- stranko v postopku je treba podpreti in ji pomagati pri ohranjanju oz. pridobivanju nazaj že izgubljenih svobod. Pri tem je pomembno, da se stranki ne dajejo navodila, temveč se s predstavitev različnih možnosti sklene dogovor o ponovni pridobitvi svobode;
- reaktanco zmanjšuje pripisovanje obnašanja situaciji namesto posamezniku;
- poudarjati je treba tiste svobode, ki jih stranka še vedno ima;
- minimizirati je treba poskuse prepričevanja;
- zagotoviti je treba več alternativ, saj enostransko prepričevanje pogosto vodi k povečanju reaktance;
- pritisk je lahko kontraproduktiven in povzroči učinek bumeranga.

Za zmanjšanje psihološke reaktance je tako bistvenega pomena, da jo oseba, ki vodi postopek, pričakuje in jo razume kot normalno vedenje ter ne pričakuje, da bo reaktanca minila sama od sebe (Rooney, 2009). De Shazer (1984) opominja, da odpora ne gre razumeti kot kljubovalnost, temveč kot obliko sodelovanja, edinstven način sprejemanja in obstajanja. Poudariti pa velja, da našeto deluje tudi *obratno*, in sicer na strokovnega delavca v interakciji s strankami v postopkih, v transakciji z uporabniki, s sodelavci, zlasti nadrejenimi, o čemer pa do tega trenutka ni zaslediti empiričnih raziskav. Prav tako ni izdelanih etičnih smernic glede uporabe strategij za večanje reakcije nasprotovanja, npr. z uporabo paradoksa¹ (Šugman Bohic, 2008).

¹ Gre za tehniko uporabe teorije psihološke reaktance v korist strokovnega delavca. Omenjeno lahko dosežemo s povečevanjem ali celo povečevanjem pomembnosti določene svobode in z impliciranjem grožnje uporabnikovim prihodnjim svoboščinam (Rooney, 2009). Uporaba psihološke reaktance v korist vodnika se do neke mere uporablja tudi na področju šolanja psov.

6 ZAKLJUČEK

Teorija psihološke reaktance je z leti doživela precejšen razcvet in prepoznavnost. Neposredno se uporablja v zdravstvu (Fogarty, 1997), kampanjah za zmanjšanje porabe tobačnih izdelkov (Wium et al., 2009), alkohola, drog in drugih ozaveščanj javnosti o zdravem življenju (Compton, Jackson in Dimmock, 2016), marketingu oz. prodajnih strategijah (Trump, 2016), socialnemu delu (Rooney, 2009), poslovnih in drugih pogajanjih (Kray et al., 2001), športu (Briki, Den Harigh, Hauw in Gernigon, 2012), šolstvu (Graca et al., 2013) in še bi lahko naštevali. Pri vsakem od naštetih področij je mogoče najti tudi podpodročje, ki je ravno tako povezano s teorijo psihološke reaktance in pogosto podprto z empirično raziskavo. Skrb vzbujajoča je maloštevilnost (že skoraj odsotnost) empiričnih raziskav na tako pomembnem področju, kot so policijski in sodni postopki, kjer se pogosto odloča med svobodo in odvzemom prostosti, ponekod po svetu pa tudi med življenjem in smrtjo. Teorijo psihološke reaktance se sicer uporablja v sodobnih zasliševalnih tehnikah (Abbe in Brandon, 2013; Gudjonsson, 2003), četudi v znanstveni in strokovni literaturi to (pre)pogosto ni eksplicitno poudarjeno. Kot smo lahko ugotovili z zapisanega v pričujočem prispevku, je poznavanje dejavnikov, ki pogojujejo nastanek psihološke reaktance in reaktančnega vedenja (pa najsi bo to način ‚zasliševanja‘ ali pa individualne značilnosti posameznika v postopku), ključnega pomena za predvidevanje pojava psihološke reaktance in pravičnega ter pravočasnega odzivanja. Prihodnje delo na obravnavanem področju bi bilo smiselno usmeriti v vključevanje te tematike v obstoječa izobraževanja tistih delavcev, ki so pogosto akterji v neprostovoljnih interakcijah, in nadaljevanje opozarjanja na obstoj psihološke reaktance in njeno pomembnost v tovrstnih situacijah. Izobraževanjem in ozaveščanjem, ki jih že videmo tudi v slovenskem prostoru (npr. Areh, 2016; Pegam, 2009; Šugman Bohic, 2008; Zupanec, 2017), bi nedvomno pripomogle tudi empirične raziskave, ki bi naslavljale dejavnike, ki pogojujejo nastanek ali krepitev psihološke reaktance, ozaveščenost prepoznavanja teh dejavnikov med delavci, ki so pogosto prisotni v neprostovoljnih interakcijah, in raziskave, ki bi se osredotočale na splošno pojavnost in oblike psihološke reaktance v Sloveniji. Tako bi se ustvarila zbirka ugotovitev o psihološki reaktanci v Sloveniji in s tem dostopnejša ter relevantnejša literatura.

UPORABLJENI VIRI

- Abbe, A. in Brandon, S. E. (2013). The role of rapport in investigative interviewing: A review. *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 10(3), 237–249. doi:10.1002/jip.1386
- Areh, I. (2012). Kratek prikaz evolucije zaslišanja: Pot od psevdoznanosti do znanosti. V I. Areh (ur.), *Preiskovalni intervju: Nekateri pravni in psihološki vidiki* (str. 67–100). Ljubljana: Tipografija.
- Areh, I. (2016). Policijska zaslišanja skozi prizmo znanosti. *Psihološka obzorja*, 25, 18–28.

- Baldwin, J. (1993). Police interview techniques: Establishing truth or proof? *British Journal of Criminology*, 33(3), 325–352.
- Bernheim, B. D. (1994). A theory of conformity. *Journal of Political Economy*, 102(5), 841–877. doi:10.1111/j.1549-0831.2003.tb00133.x
- Booth, A. L., Leigh, A. in Varganova, E. (2012). Does ethnic discrimination vary across minority groups? Evidence from a field experiment. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(4), 547–573. doi:10.1111/j.1468-0084.2011.00664.x
- Boss, S. R., Kirsch, L. J., Angermeier, I., Shingler, R. A. in Boss, R. W. (2009). If someone is watching, I'll do what I'm asked: Mandatoriness, control, and information security. *European Journal of Information Systems*, 18(2), 151–164. doi:10.1057/ejis.2009.8
- Brehm, J. W. (1966). *A theory of psychological reactance*. New York: Academic Press.
- Brehm, S. S. (1981). Psychological reactance and the attractiveness of unattainable objects: Sex differences in children's responses to an elimination of freedom. *Sex Roles*, 7(9), 937–949.
- Brehm, S. S. in Brehm, J. W. (1981). *Psychological reactance: A theory of freedom and control*. New York: Academic Press.
- Briki, W., Den Harigh, R., Hauw, D. in Gernigon, C. (2012). A qualitative exploration of the psychological contents and dynamics of momentum in sport. *International Journal of Sport Psychology*, 43(5), 365–384. doi:10.7352/IJSP2012.43.365
- Brown, A., Finney, S. in France, M. (2010). *Examining the dimensionality of the hong psychological reactance scale*. Pridobljeno na https://www.psyc.jmu.edu/assessment/research/pdfs/Brown1_nera09.pdf
- Buller, D. B., Borland, R. in Burgoon, M. (1998). Impact of behavioural intention on effectiveness of message features: Evidence from the family sun safety project. *Human Communication Research*, 24(3), 433–453.
- Cialdini, R. B. in Goldstein, N. J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. *Annual Review of Psychology*, 55, 591–621. doi:10.1146/annurev.psych.55.090902.142015
- Compton, J., Jackson, B. in Dimmock, J. A. (2016). Persuading others to avoid persuasion: Inoculation theory and resistant health attitudes. *Frontiers in Psychology*, 7(Feb.), 1–9. doi:10.3389/fpsyg.2016.00122
- De Shazer, S. (1984). The death of resistance. *Family Process*, 23(1), 11–21.
- Donnell, A. J., Thomas, A. in Buboltz, W. C. (2001). Psychological reactance: Factor structure and internal consistency of the Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance. *The Journal of Social Psychology*, 141(5), 679–687. doi:10.1080/00224540109600581
- Dowd, E. T., Milne, C. R. in Wise, S. L. (1991). The therapeutic reactance scale: A measure of psychological reactance. *Journal of Counseling & Development*, 69(6), 541–545.
- Dowd, E. T., Wallbrown, F., Sanders, D. in Yesenosky, M. J. (1994). Psychological reactance and its relationship to normal personality variables. *Cognitive Therapy and Research*, 18(6), 601–612.

- Fogarty, J. S. (1997). Reactance theory and patient noncompliance. *Social Science and Medicine*, 45(8), 1277–1288. doi:10.1016/S0277-9536(97)00055-5
- Fraga, E. D., Atkinson, D. R. in Wampold, B. E. (2004). Ethnic group preferences for multicultural counseling competencies. *Cultural Diversity & Ethnic Minority Psychology*, 10(1), 53–65.
- Goldsmith, R. E., Clark, R. A. in Lafferty, B. A. (2005). Tendency to conform: A new measure and its relationship to psychological reactance. *Psychological Reports*, 96(3), 591–594.
- Graca, J., Calheiros, M. M. in Barata, M. C. (2013). Authority in the classroom: Adolescent autonomy, autonomy support, and teachers' legitimacy. *European Journal of Psychology of Education*, 28(3), 1065–1076. doi:10.1007/s10212-012-0154-1
- Gudjonsson, G. H. (2003). *The psychology of interrogations and confessions*. London: Wiley.
- Hardin, E. E. in Leong, F. T. L. (2005). Optimism and pessimism as mediators of the relations between self-discrepancies and distress among Asian and European Americans. *Journal of Counseling Psychology*, 52(1), 25–35.
- Hong, S. M. (1990). Effects of sex and church attendance on psychological reactance. *Psychological Reports*, 66(2), 494.
- Hong, S. M. in Langovski, N. (1994). Sex difference in psychological reactance amongst Korean residents in Australia. *Psychological Reports*, 75(1), 578–578.
- Hong, S. M. in Page, S. (1989). A psychological reactance scale – development, factor structure and reliability. *Psychological Reports*, 64(3), 1323–1326.
- Hong, S. M., Giannakopoulos, E., Laing, D. in Williams, N. A. (1994). Psychological reactance: Effects of age and gender. *The Journal of Social Psychology*, 134(2), 223–228. doi:10.1080/00224545.1994.9711385
- Inbau, E. F., Reid, E. J., Buckley, P. J. in Jayne, C. B. (2013). *Criminal interrogation and confessions* (5th ed.). Chicago: Jones & Bartlett Learning.
- Kassin, S. M., Drizin, S. A., Grisso, T., Gudjonsson, G. H., Leo, R. A. in Redlich, A. D. (2010). Police-induced confessions: Risk factors and recommendations. *Law and Human Behavior*, 34(1), 3–38. doi:10.1007/s10979-009-9188-6
- Kebbell, M., Hurren, E., Mazerolle, P. in Makkai, T. (2006). An investigation into the effective and ethical interviewing of suspected sex offenders. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, (327), 1–6. doi:10.1037/e620642012-001
- Kray, J. L., Thompson, L. in Galinsky, A. (2001). Battle of the sexes: Gender stereotype confirmation and reactance in negotiations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(6), 942–958.
- Merz, J. (1983). Fragebogen zur Messung der psychologischen Reaktanz. *Diagnostica*, 29(1), 75–82.
- Middleton, J., Buboltz, W. in Sapon, B. (2014). The relationship between psychological reactance and emotional intelligence. *Social Science Journal*, 52(4), 542–549. doi:10.1016/j.soscij.2015.08.002
- Mihelič, A. in Vrhovec, S. (2017). Explaining the employment of information security measures by individuals in organizations: The self-protection model. V I.

- Bernik, B. Markelj in S. Vrhovec (ur.), *Advances in Cybersecurity 2017*. Maribor: University of Maribor Press.
- Mihelič, A. in Vrhovec, S. (2018). Model samozaščite v kibernetnem prostoru. *Elektrotehniški vestnik*, 85(1–2), 13–22.
- Mikulincer, M. (1988). The relationship of probability of success and performance following unsolvable problems: Reactance and helplessness effects. *Motivation and Emotion*, 12(2), 139–153. doi:10.1007/BF00992170
- Miron, A. M. in Brehm, J. W. (2006). Reactance theory – 40 years later. *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 37(1), 9–18. doi:10.1024/0044-3514.37.1.9
- Pegam, P. (2009). *Perspektiva odpora in reaktance v neprostoovoljnih transakcijah socialnega dela* (Diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Pungeršič, S. (2012). *Neprostoovoljne transakcije na področju zaščite otrok* (Diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Ridley, M. A., Gabbert, F. in La Roy, J. D. (2013). *Suggestibility in legal contexts: Psychological research and forensic implications*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Rooney, H. R. (2009). *Strategies for work with involuntary clients* (2nd ed.). New York: Columbia University Press.
- Seemann, E. A., Buboltz, W. C., Jenkins, S. M., Soper, B. in Woller, K. (2004). Ethnic and gender differences in psychological reactance: The importance of reactance in multicultural counselling. *Counselling Psychology Quarterly*, 17(2), 167–176. doi:10.1080/09515070410001728316
- Seligman, M. E. P. (1975). *Helplessness: On depression, development, and death*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Study on discrimination against ethnic minorities in the provision of goods, services and facilities, and disposal and management of premises*. (2014). Hong Kong: Equal Opportunities Commission. Pridobljeno na http://www.eoc.org.hk/EOC/Upload/UserFiles/File/researchProject/2014Sep/RaceGSF_eStudyBrief.pdf
- Šugman Bohic, L. (2008). *Ocenjevanje začetnih stikov v neprostoovoljnih transakcijah*. Pridobljeno na <https://www.fsd.uni-lj.si/mma/L%C5%A0B-Ocenjevanje-zacetnih-stikov-v-neprostoovoljnih-transakcijah-2008-neobjavlj/2010013013134387/>
- Trump, R. K. (2016). Harm in price promotions: When coupons elicit reactance. *Journal of Consumer Marketing*, 33(4), 302–310. doi:10.1108/JCM-02-2015-1319
- Wium, N., Aarø, L. E. in Hetland, J. (2009). Psychological reactance and adolescents' attitudes toward tobacco-control measures. *Journal of Applied Social Psychology*, 39(7), 1718–1738. doi:10.1111/j.1559-1816.2009.00501.x
- Woller, K. M. P., Buboltz, W. C. in Loveland, J. M. (2007). Psychological reactance: Examination across age, ethnicity, and gender. *The American Journal of Psychology*, 120(1), 15–24.
- Woolfolk, A. (2002). *Pedagoška psihologija*. Ljubljana: Educy.
- Zupanec, U. (2017). *Utemeljitev preiskovalnega intervjua s spoznanji teorije reaktance*. Ljubljana: Fakulteta za varnostne vede.
- Zakon o kazenskem postopku (ZKP-UPB8). (2012, 2013, 2014, 2019). *Uradni list RS*, (32/12, 47/13, 87/14, 22/19).

O avtorju:

Anže Mihelič, asistent za informacijsko varnost na Fakulteti za varnostne vede Univerze v Mariboru in doktorski študent na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in Fakulteti za računalništvo in informatiko Univerze v Ljubljani.
E-pošta: anze.mihelic@fvv.uni-mb.si